
*Т.М. Куріна
(Черкаська обл.)*

ВИТОКИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ Й БЛАГОДІЙНОСТІ НА СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І, ПОРОССІ ТА ПОТЯСМЕННІ наприкінці XVIII – середині XIX ст.

Історія освіти і благодійності на Середньому Подніпров'ї, Пороссі й Потясменні фактично невіддільна від історії християнства з доби Володимира Великого. Вивчення діяльності православної Церкви, монастирів у сфері освіти, благодійництва допоможе з'ясувати весь спектр її впливу на суспільно-духовне життя в цьому регіоні України та реалізації нею різних соціальних програм в умовах сьогодення.

Слід зазначити при цьому, що сучасна система освіти дає непогані знання технологій, проте залишається досить безпорадною у сфері формування духовної культури. Як наслідок, молоде покоління значною мірою відійшло від традиційних моральних устоїв, що віками формувалися на Середньому Подніпров'ї, в тому числі православною Церквою. Тому одним із важливих завдань сучасної національно-державної розбудови є поновлення знівечених духовних скарбів краю. Багато у чому тут може допомогти уважне вивчення традицій благодійництва в житті українського суспільства Середнього Подніпров'я, які є реальним втіленням норм християнської етики.

Середнє Подніпров'я має навпрочуд багаті традиції виховання високих моральних і людських якостей. На основі глибоко гуманних принципів християнської етики тут здавна виховувалися мільйони наддніпрянців. Про результативність цих форм виховання переконливо свідчить те, що протягом віків жителі цього географічного, історико-державного й культурно-духовного регіону України демонстрували високі зразки патріотизму, духовності та гуманізму.

Людина, громадянин народжується, змінюється, формується не у вакуумі, а у невідривному зв'язку із землею на якій вона зростає й від якої по тисячах незримих, але постійних і потужних артерій повниться та збагачується її традиціями, духовністю, нормами поведінки, засвоює ustalену етику й мораль.

Підтвердженням цьому є такий важливий документ, як Указ Президента України від 23 січня 2001р. “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху”¹, і книга-путівник у майбутнє держави “Про найголовніше”².

В енциклопедичній праці російського вченого С. Южакова було представлено не тільки докладний опис духовних закладів Російської імперії, у тому числі й на території України – академій, семінарій, училищ та їх генезис з кінця XVII до початку XX ст., а і достатньо широко показано місце та роль благодійництва церкви в розвитку народної освіти³.

Хід становлення системи останньої з першої половини XIX до початку XX ст., позашкільні просвітницькі заклади та роль в їх заснуванні митрополитів Ісидора й Арсенія, православної церкви, розвиток освіти у Черкаському повіті Київської губернії дослідив А. Чугаєв. Він

одним із перших наголосив на значній ролі церковної, приватної, земської благодійності в закладенні фундаменту освіти на Середньому Подніпров'ї, Пороссі, та Потясменні⁴.

Справи Київської духовної консисторії про відкриття церковних шкіл і призначення до них учителів з 1740 по 1799 рр., про монастирські бібліотеки, а також накази Київського митрополита про відкриття шкіл для священиків, що перейшли від унії у православ'я (1798) та постанови про введення екзаменів по Закону божому в усіх училищах військового і громадянського відомства (1751) дають підстави стверджувати, що освіта Подніпров'я, Поросся й Потясмення формувалася на православних духовних традиціях. Наприклад, у “Собрании определенных и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви 1917-1918 гг.” дається перелік освітніх закладів. Так, “в целях просвещения монастырской братии надлежит: 1) во всех обителях вести при помощи сведущих лиц религиозно-нравственные и богословские беседы для всех насельников; 2) в лаврах и больших монастырях учредить школы: а) общеобразовательные для продолжения образования иноков и послушников и б) особые для монахов и иеродиаконов, предназначенных к посвящению в иеродиаконы и иеромонахи; 3) в одном или нескольких монастырях каждой епархии, если окажется возможным по местным условиям, открывать общеобразовательные школы для иноков и послушников бедных и малых обителей с тем, чтобы учащиеся по окончании чтения возвращались в свои монастыри; об организации таких школ и об изыскании средств на их содержание должна заботиться местная епархиальная власть и 4) для неграмотных и малограмотных монастырских насельников (и насельниц), соответственно их возрасту и способностям, устраивать занятия по обучению начаткам веры, церковно-гражданской грамоте и церковному пению”⁵.

Кожен монастир повинен був мати свою постійну бібліотеку з книг Святого Письма, духовно-моральних, церковно-історичних, збірники проповідей та ін. Традиційно на Черкащині монастирі займалися благодійництвом. Так, остання “должна виражатися в заботах о помощи как насельникам монастыря, так и мирскому населению”⁶. Кожен монастир був зобов'язаний забезпечити своїм престарілим та хворим монахам притулок і догляд. Якщо, “монастири каждый в отдельности не могут устроить своих богаделен и лазаретов, то изыскиваются средства на учреждение общих для всех монашествующих епархии богадельни и лазарета в одном монастыре. Для удовлетворения нужд богомольцев и местного населения монастыри устраивают, где возможно: а) приемные покои и аптеки, б) приюты для сирот, в) убежища для инвалидов, г) странноприемные дома”⁷.

Черкаські православні монастирі знаходилися в природою місцях, де людина відчувала подих останньої, й були своєрідними оазисами освіти та благодійності.

Нинішня старість лякає мільйони українців, які чесно працювали для блага радянської держави. І що вони отримали, відколи ціни повзуть угору й за ними не уженеться пересічна проста людина, яка залишилася наодинці з життям. За радянських часів, наприклад, у багатших колгоспах було збудовано будинки для престарілих. Тепер з “розвалом”

колективних господарів “прихватизоване” усе майно з тих будинків де доживали віку одинокі та німечні люди села. Наведемо лист Олени Дмитрівни Борис – нащадка Хропалів з Млієва, що на Черкащині. У сталінські часи доля закинула її в далеку Австралію. Вона небагата, у свої 84 роки має проблеми з здоров’ям і живе в пансіоні. Там їй призначили домашню обслугу, 6 годин на тиждень. Приїжджає жінка 2 рази на тиждень, щоб прибрати у кімнаті й виконати іншу потрібну роботу. Це коштує господарці 37 доларів та 5 центів. Олена Дмитрівна в листі від 9 червня 2004 р. вказує, що це набагато дешевше, ніж було б, якби наймати обслугу приватно, оскільки вона одержує субсидію від уряду. В обслугу входить також транспорт (наприклад, поїздка у торговий центр, в аптеку, до лікаря). Це велика допомога для старших і німечних або хворих людей. Традиційно на Середньому Подніпров’ї, Поросі й Потясменні цю місію несла православна церква.

Черкаське духовне правління – колегіальний заклад – здійснював керівництво церквами на території повіту, був нижчою інстанцією церковної влади. Члени останнього призначалися єпископом. Воно входило територіально в склад Київської єпархії, підпорядковувалося Київській духовній консисторії⁸.

На Подніпров’ї церковні школи існували завжди, але тільки народні церковні школи обслуговували загальні потреби населення. Наприклад, у 1822 р. в Городищі відкрито першу церковнопарафіальну школу на 30 учнів. Згодом аналогічні заклади у Черкаському повіті відкрито в 1859 р. у с. Надточаївці В’язівської волості та с. Хмельні Межирицької волості. В 1860 р. відкрилися школи у Байбузах, Бузукові, Валяві, Воробіївці, Жаботині, Калиновій, Ксаверові, Кумейках, Межиріччі, Мельникові, Михайлівці, Плєскачівці, Руській Полянні, Сагунівці, Талдиках, Хацьках, Хлистунівці й Хрещатику. Всього 1860 р. відкрилося 23 школи, а через рік ще 25⁹.

Отже, початок церковнопарафіальних шкіл на терені Середнього Подніпров’я, Поросся та Потясмення відноситься до епохи – попередниці звільнення селян. Особливо швидко вони почали розповсюджуватися у перші роки після реформи. Київський митрополит Ісидор ще 31 серпня 1859 р. видав розпорядження, “чтобы во всех местечках и селах, где еще не заведены училища, были открыты в самых домах священников школы, если таковых не будет устроено со стороны сельскаго общества, и чтобы в школах сих учили чтению и письму и преподавали Закон Божий применительно к понятиям сельских детей”¹⁰. Ще з більшою ревністю турбувався про розширення церковнопарафіальних шкіл митрополит Арсеній. Він запровадив посаду інспекторів останніх при Київській духовній консисторії, які працювали в освітянській справі, а також особисто здійснював перевірку народних шкіл Київського, Сквирського, Бердичівського, Уманського й Канівського повітів¹¹.

У 1862 р. було відкрито церковнопарафіальні школи в селах Бабичі, Буда-Воробіївська, В’язівка (у Покровському приході), Дубіївка, Мала-Смілянка, Матусов, Пекарі, Попівка Межирицької волості, Худяках, усього 13 шкіл.

Вони користувалися особливою прихильністю сільського населення Наддніпрянщини, Поросся та Потясмення. Відповідно до концепції християнської педагогіки, в особі священика повинні були поєднуватися

знання вчителя, наставника й пастиря. Адже “сила слова не дається природою, но приобретається образованием”. Навчання у церковнопарафіяльних школах, як і в усіх духовних закладах регіону, мало суто релігійний характер, де перші позиції посідали основи людської моралі, Закон божий та церковний спів.

Впродовж 1863 р. в Пороссі було відкрито народні школи у Березняках Шелепуївської волості, Будищах, В'язівці (в Успенському приході), Сумках, Ташлику, Тубільцях і Шелепухах, усього 7 шкіл. 1864 р. було відкрито школи в Єлизаветівці й Лозівці. З того часу число нововідкритих шкіл стає дуже незначним, а вже відкриті при відсутності коштів на їх утримання то закривалися, то знову відкривалися.

На відродження освіти на Черкащині значний вплив мала діяльність київського Свято-Володимирського братства, яке діяло з 9 серпня 1864 р. Перше засідання його відбулося у Софіївському митрополичому будинку під головуванням митрополита київського і галицького Арсенія.

Київське братство займалося благоустроєм старих та будівництвом нових храмів, зміцненням віри й моральності в населення, викоріненням п'янства, хуліганства, вихованням і освітою підростаючого покоління у дусі православної церкви й “русских национальных идеалов путем устроения библиотек, школ, читален, распространения литературы религиозно-нравственного и патриотического содержания. Каждое братство делилось на уездные и приходские отделения, имея тем самым возможность максимально приблизиться к жизни простого люда”¹². Членами братства були в основному представники Київської та Подільської губернії. Пожертвування більше 50 духовними і світськими особами, які внесли 370 крб з попередніми 2 тис. 400 крб, – вагоме підтвердження глибини й ширини справи благодійності на розвиток освіти. Таким чином створювалася єдина система останньої в регіоні. Церковнопарафіяльні школи перебирали на себе вирішальну роль у розвитку освітньої сфери. Але вони часто закривалися через відсутність фінансування.

Можливість навчатися мали в основному діти із заможних родин. Отримати доступ до навчання селянським дітям було майже нереально.

12 червня 1884 року – йшов указ Синоду (діяв до 1921 р.), згідно з яким створювалася Київська єпархіальна училищна рада (18 жовтня 1884 р.). Вона займалася поширенням впливу православної церкви на початкову освіту та керувала церковнопарафіяльними школами Київської єпархії. Раді підпорядковувалося 12 повітових відділень (у тому числі Черкаське), які почали створюватися в 1884 р., згідно з “Правилами про церковно-приходські школы” від 24 серпня того ж року. Черкаське повітове відділення Київської єпархіальної училищної ради займалося загальним керівництвом церковнопарафіяльними школами на території повіту. Точна дата його утворення, на жаль, невідома. Воно було ліквідоване радянською владою й передане у відомство закладів народної освіти. Дату ліквідації Черкаського відділення училищної ради також встановити не вдалося.

Відкриття Єпархіальної училищної ради збіглося з 25-річчям існування церковних шкіл у Черкаському повіті. Згідно з дослідженням Чугаєва, у 1884 р. існувало 2 школи в Черкасах та 87 – у повіті (з них 1 – двокласна й 42 школи грамоти), у котрих навчалися 3581 хлопчиків

та 275 дівчаток. Школи розміщувалися в спеціальних будівлях, з яких було на кошти селянських товариств зведено 42, спільно із “соборними избами и сельскими управами” – 30, у церковних будинках відкрилися 4, у найманих приміщеннях – 3 й 8 розмістилися в побудованих або пожертвованих князем Воронцовим, графом Бобринським, Альбрантом та Терещенком будівлях.

Навчання учнів у цих школах забезпечували священники, дяки, псаломщики, вчителі й сільські писарі. Оплата їх праці була різною: в двокласній школі при Городищенському цукровому заводі законовчитель і вчителі одержували по 1200 крб, а у решті шкіл вона коливалася від 250 крб до 50 крб. Матеріалами та коштами останні були забезпечені слабо. На одну школу в середньому виділялося 100 крб на рік. Головним джерелом її утримання були асигнування сільських товариств¹³.

Спархіальна училищна рада, взявши під своє керівництво завідування церковними школами, намагалася не лише збільшити загальну їх кількість, а й забезпечити існуючі необхідним, покращити якість викладання у них.

Надзвичайна увага надавалася духовно-моральному вихованню самих викладачів і наставників. Це актуально й сьогодні. Адже педагогічні колективи, які усвідомлюють силу традицій, моральних якостей, здатні виховувати людей загартованих, духовних, здатних акумулювати в собі загальнолюдські цінності.

Відраховуючи кошти з казни, уряд ретельно відслідковував стан справ з освітою у регіоні, сподіваючись на те, що гроші, вкладені в духовно-освітні заклади, не будуть витрачені марно. Соціальна опіка духовенства також була під контролем духовних та світських владних імперських структур. Крім того, на добробут останнього деякою мірою впливали добродійні пожертвування й благодійність.

Отже, в кінці XVIII – у середині XIX ст., завдяки християнському вихованню, формувалася етнопсихіка українського народу. З початком національного відродження помітно трансформувалася громадська думка. Феномен благодійництва як невід’ємний чинник культури нації традиційно пов’язувався з православними монастирями, добродійністю дворян. Внаслідок еволюційних процесів розвитку економіки на початку XIX ст. поряд з культурно-освітньою, благодійною діяльністю православного духовенства добродійність поширюється серед підприємців, міщан, суспільної еліти. **На прояви благодійності як феномену етнопсихіки української нації впливали як об’єктивні, так і суб’єктивні чинники: природа, господарська діяльність, активна передача новим поколінням загальнолюдської культури й наукової інформації, поява національно-свідомих громадян.**

Сьогодні на Україні – дві митрополії. Жаль, що нині релігія – це політика. Але спільним, надзвичайно важливим є те, що усвідомлено, що завдання духовно-морального виховання повинні приймати всю освітню систему.

Відрадно, що концепція модернізації, безумовно, має на меті використання новітніх навчальних технологій. Слід, однак, підкреслити, що разом з тим вона виходить з необхідності збереження кращих традицій вітчизняної освіти.

Цікавим зразком та точкою дотику співпраці Міністерства освіти і

науки України, органів місцевого управління й православної Церкви в справі виховання молодого покоління у душі високої моральності стало відкриття в Черкасах при Свято-Михайлівському соборі навчального комплексу, якому не має рівних. Дитина тут навчатиметься від першого класу до отримання вищої освіти. Вже нині при ньому відкрито курси для православних учителів, які хотіли б проводити для дітей, підлітків та дорослих уроки Закону Божого (поки що за межами школи)¹⁴. Це реальний практичний крок по виконанню Указу Президента України по запровадженню принципів християнської етики у школах.

В силу багатьох історичних обставин освіта України за своїм змістом і формами навчання тривалий час мала переважно неукраїнський характер.

Нарешті, видано довгоочікувану книгу „Закон Божий” протоієрея Серафима Слобідського у перекладі українською мовою з доповненнями під загальною редакцією патріарха Філарета на кошти Київської Патріархії для безплатного розповсюдження в Україні, для недільних шкіл, середніх та вищих навчальних закладів.

На питанні кризи морально-етичних основ і проблеми благодійності, її ролі у розвитку суспільства й соціальному захисті престарілих в Україні акцентувалася увага у праці блаженнішого Володимира, митрополита київського і всієї України „Суспільство, яке принижує старість жебрацтвом та безправністю, не може називатись християнським”¹⁵.

Таким чином, вивчення історії добродійності й меценатства допоможе у сучасних умовах уникнути типових помилок і перейти до втілення найбільш перспективних програм благодійної підтримки науки, освіти, культури, медицини, пенсійного забезпечення та, нарешті, усвідомити її значення як витоків і шляхів формування національно-державної свідомості, громадянської відповідальності українців на шляху до єдності суспільства.

¹ *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство - невід'ємна складова сходження суверенної України // Трибуна. - № 5-6. - 2002. - С.21.

² *Кучма Л.* О самом главном. - К., 1999. - С.351.

³ *Южаков С. Н.* Большая энциклопедия. Девятый том. - СПб., 1902. - С.352.

⁴ *Чугаев А.В.* Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии. - Черкассы 1911. - С.173.

⁵ *Мариновський Ю.Ю.* Черкаська минувшина. Книга II Православні монастирі на території сучасної Черкаської області після 1917 року. - Черкаси, 2002. - С.83.

⁶ Там само. - С.84.

⁷ Там само.

⁸ *Бондаревский А. В.* Отливанова Л. М. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. - К., 1958. - С.78.

⁹ *Чугаев А.В.* Указ. соч. - С.121-123.

¹⁰ Там само.

¹¹ Державний архів Черкаської області - Арк.18.

¹² *Говорский К.* Вестник Юго-Западной и Западной России. Июль. Год третий Том I. К., 1864. - С.133-137.

¹³ Там само. - С.123.

¹⁴ *Бондаревский А. В.* Отливанова Л. М. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. - К., 1958. - С.16.

¹⁵ Блаженніший Володимир, митрополит Київський і Всієї України: „Суспільство, яке принижує старість жебрацтвом та безправністю, не може називатись християнським” // Вісник Прес-служби УПЦ - Вип. 26. - листопад 2003. - С.23-24.